

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

ԳԻՐԻ I

ՎԸՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱԿՆԵՐԸ

ԳԻՐՔ I

ՎԱՆ

Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված
միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010 թ.)
նյութերի ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2013

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Լ. Հ. Աբրահամյան, Պ. Ս. Ավետիսյան, Թ. Լ. Հայրապետյան Ս. Բ. Հարությունյան,
Ս. Գ. Հոբոսյան, Հ. Տ. Մարության

Ժողովածուի խմբագիր՝ Հ. Տ. Մարության

Ժողովածուն հրատարակության են երաշխավորել՝

պատմական գիտ. դոկտոր Լ. Մ. Վարդանյանը
բանասիրական գիտ. թեկնածու Ս. Ա. Վարդանյանը

*Գիրքը տպագրվել է ծագումով վանեցի,
մոսկվայաբնակ գործարարի միջոցներով*

Հայաստանի մայրաքաղաքները: Գիրք I. Վան: Վան քաղաքի առաջին
Հ 241 հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի
(7-9 հոկտեմբերի 2010 թ.) նյութերի ժողովածու / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և
ազգագր. ին-տ: Կազմող, խմբագիր և ներածության հեղինակ
Հ. Տ. Մարության. - Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2013. - 352 էջ:

Ժողովածուում տեղ են գտել ավելի քան երեք տասնյակ հետազոտողների հոդվածները՝
նվիրված առավելապես Վան քաղաքի, ինչպես նաև Վասպուրական աշխարհի պատմության,
բնակչության կենցաղի, ժողովրդական բանահյուսության բազմաթիվ հիմնախնդիրներին:

Proceedings of the International Conference,
Dedicated to 2865th Anniversary of the First Record about City of Van
(October 7-9, 2010)

ՀՏԴ 941 (479.25):06
ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-1003-1

- © ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2013
- © «Վասպուրական» հայրենակցական միություն, 2013
- © Հարություն Մարության, 2013

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Հարություն Մարության</i> ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	7
<i>Արսեն Բորոխյան</i> ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԲՐՈՆՉ-ԵՐԿԱԹԵԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ	25
<i>Երվանդ Գրեկյան</i> ՏՈՒՇՊԱ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԲԻԱՅՆԱԿԱՆ (ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ) ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ	48
<i>Տորո Դալայյան</i> ՏՈՒՇՊԱ-ՎԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ	59
<i>Սիմոն Հմայակյան, Լիլիթ Սիմոնյան</i> ԱՐԵՎԻ ՔԱՂԱՔԸ	70
<i>Միքայել Բաղայյան</i> ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ԺԱՅՈՒՓՈՐ ԴՌՆԵՐԸ (ԽՈՐՇԵՐ)	82
<i>Արտավազդ Զաքյան</i> ԶԻՆԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ ԱՆՁԱՎԻ ՎԱՀԱՆԻ ՎՐԱ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐՆ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ	95
<i>Հայկ Ավետիսյան</i> ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	101
<i>Հայկ Հակոբյան</i> ՎԱՆԸ ՀԵՏՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ (աքեմենյան դարաշրջանից մինչև վաղ միջնադար)	108
<i>Արմինե Գաբրիելյան</i> ՎԱՆԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՄԻ ԿՆԻՔ	115
<i>Պիպեր Քաուի</i> ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՐՔԱ ԳԱԳԻԿ Ա-Ի ՕՐՈՔ ԱՌԱՋԱՑԱԾ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ՎԱՆԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱՎԵՃԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ ՈՐՊԵՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԻ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԵԼՔԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔ	122
<i>Արփենիկ Ղազարոսյան</i> ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ	128
<i>Սերգեյ Վարդանյան</i> ՎԱՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ 1915 Թ.	135
<i>Էմմա Կոստանոյան</i> ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ	146
<i>Գեղամ Բաղայյան</i> Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅԱՆ 1912 Թ. ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (Վանի սանջակի օրինակով)	153
<i>Գևորգ Սյրեփանյան</i> ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻՑ ԳԱՂԹԱԾ ՀԱՅԵՐԸ ԲԱՔՎՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	158

Սուրեն Սարգսյան
ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

163

Ավերիս Հարությունյան
ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԳԱՂԹԸ. ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ,
ԸՆԹԱՑՔԸ, ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

170

Ռուբեն Սահակյան
ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1915 թ. աշուն – 1916 թ.)

197

Անուշավան Զաքարյան
ՎԱՆԸ ԵՎ ՍԵՐԳԵՅ ԳՈՐՈՂԵՑԿԻՆ

208

Սուսաննա Հովհաննիսյան
ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ 1915 Թ. ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆ

216

Լևոն Եպիսկոպոսյան
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԲԵՐ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԻ
ԳԵՆԵՏԻԿԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

226

Լիլիթ Սիմոնյան
ԱՍՏՂԻԿ ԴԻՑՈՒՀՈՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ ԵՎ ՏԱՐՈՆՈՒՄ

233

Սվերլանա Պողոսյան
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԶԱՐԴԱՀԱՄԱԼԻՐԸ

243

Աստղիկ Իսրայելյան
ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵԶԱԿԻ ԱՊԱՐԱՆՁԱՆ

256

Սոֆյա Գալֆայան
ՎԱՆԻ ԴՊՐՈՑԻ ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾ ԺԱՆՅԱԿՆԵՐԸ

266

Կարինե Բազեյան
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

280

Մոհամմադ Մալեք-Մոհամմադի
«ՇԱՀՆԱՄԵԻ» ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ

289

Հայկանուշ Մերոսյան
ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԱԳԱՆՁԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐ ԳՐԱՌՂՆԵՐԸ

293

Վերժինե Սվազյան
ՎԱՆԵՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՌՄԱՆ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

298

Թամար Հայրապետյան
ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ
(ըստ XIX դարի երկրորդ կեսի գրառումների)

306

Էսթեր Խենչյան
ԿԱՅՈՒՆ ԲԱՆԱՁԵՎԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

314

Արմեն Սարգսյան
ՎԱՆԵՑԻՆԵՐԸ ԱՆԵԿԴՈՏ-ԶՎԱՐՃԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

322

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

329

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

343

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿԵՐ

344

ղովածուներ,¹ որոնց բանահավաքները ազգային մշակույթի նվիրյալ ուսուցիչներ էին, հոգևորականներ, լրագրողներ, հասարակական գործիչներ: 1882-1903 թթ. Տ. Նավասարդյանը հրատարակում է ժողովրդական բանահյուսության նյութերի տասը գիրք, որտեղ ընդգրկվում են Վաղարշապատից, Նախիջևանից, Ղարաբաղից, Վանից, Լոռուց, Դրիմից գրառված շուրջ ութսուն հեքիաթ:²

1885-1899 թթ. լույս տեսած Գ. Շերենցի «Վանա սագի» առաջին և երկրորդ գրքերում զետեղված էին Վասպուրականից գրառված 14 հեքիաթ:³ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի կողմից հրատարակվող «Էմինյան ազգագրական ժողովածուում» (հ. Բ, 1901 թ., հ. Դ, 1902 թ.) տպագրվում են նշանավոր բանահավաք Սարգիս Հայկունու՝ արևելահայերից և արևմտահայերից, նաև վանեցիներից գրառած հեքիաթներ (100 միավոր): 1887 թ. լույս տեսած Գր. Խալաթյանի «Ծրագիրը»⁴ մեծ նշանակություն ունեցավ ժողովրդագիտության մեջ գործնական, կիրառական աշխատանքներ կատարելու առումով. «Բանահավաքը մեծ ուշադրությամբ և հարգանքով պետք է վերաբերվի այն բոլոր տեղեկություններին, որ իրան կհաղորդեն կամ ինքը կժողովե անմիջապես... Հարկավոր է դիտել ու գրել այն, ինչ որ կա, և ոչ թե այն, ինչ որ պետք է լինի՝ բանահավաքի կարծիքով»:⁵ Այսինքն՝ «Ծրագիրը» խիստ կարևորում է հավաքվող նյութերի անաղարտ գրառումը՝ պահպանելով բանասացների պատումների բովանդակային, բարբառային,

հնչյունաբանական, քերականական, ոճական առանձնահատկությունները, տարբերակների առկայությունը, ազգագրական-բանահյուսական նյութերի համալիր գրանցումը, ինչպես նաև նյութերի գրառման հանգամանքներին վերաբերող տեղեկությունները:

Երախտաշատ ազգագրագետ-հնագետ, բանահավաք-բանագետ Երվանդ Լալայանը,⁶ ուսուցչության տարիներից սկսած, ոգեշնչվելով և առաջնորդվելով Գր. Խալաթյանի «Ծրագրով»՝ ջանադրաբար զբաղվել է ժողովրդագիտական նյութերի հավաքչությամբ: Նրա հրատարակած «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության»⁷ եռահատոր ժողովածուի Ա և Բ հատորները պարունակում են Աշտարակի, Օշականի, Փարպիի և Հայաստանի որոշ գավառների, այդ թվում նաև Վասպուրականի հեքիաթներ, որոնք գրառվել են Ապարանում բնակվող արևմտահայ վերաբնակիչներից (մշեցիներ, մանազկերտցիներ, վանեցիներ և այլն) 1912 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին:

1911-1912 թթ. ընթացքում Եր. Լալայանը անհատական շրջագայության ժամանակ եղել է Վանի վիլայեթում, շրջել Վան, Տոսպ, Հայոց ձոր, Շատախ գավառների հայաբնակ գյուղերում, գրառել ազգագրական, բանահյուսական և հնագիտական մեծաքանակ նյութ, որոնք ներկայացված են «Ազգագրական հանդեսի» XX (1910), XXI (1911), XXII (1912, N 1), XXIII (1912, N 2), XXIV (1913, N 1), XXV (1913, N 2), XXVI (1916) գրքերում:

1913 թ. հրատարակված «Ազգագրական հանդեսի» XIV գրքում տպագրված «Հայոց ազգագրական ընկերության կանոնադրության» առաջին կետը⁸ ծանուցում է, որ ընկերության նպատակն է ազգագրական և ընդհանրապես մարդաբանական

1 Ա. վրդ. Սեդրակեան, Քնար Մշեցոյ եւ Վանեցոյ, Վաղարշապատ, 1874: Ա. վրդ. Տէր-Սարգսենց, Պանդուխտ վանցիս, Կ. Պոլիս, 1875: Վ. վրդ. Տէր-Մինասեան (Պարտիզակցի), Խօսք գիւղերենեաց, Կ. Պոլիս, 1879: Նույնի, Անգիր դարույթ, հ. 1-2, Պոլիս, 1880: Ա. Սարգսեանց, Ազուլեցոց բարբառը (Զօկերի լեզուն): Լեզուաբանական հետազոտութիւն, մասն Ա, Մոսկվա, 1883: Յ. Նազարեանց, Նախապաշարմունք, Տիֆլիս, 1878: Ա. վրդ. Բարխուդարեանց, Պըլը-Պուղի, Թիֆլիս, 1883: Յ. Յ. Ալլահվէրտեան, Ուլնիա կամ Զէյթուն: Լեռնային ասան ի Կիլիկիա: Նկարագիր տեղական, կենսական, բանասիրական եւ լեզուաբանական, Կ. Պոլիս, 1884 և այլն:

2 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 1-10 գիրք, Թիֆլիս, 1882-1903:

3 Գ. Շերենց, Վանայ սագ: Հաւաքածոյք Վասպուրականի ժողովրդական երգերի, հէքեաթների, առածների, հանելուկների, օրհնութիւնների եւ անէծքների: (Տեղական բարբառով), մաս 1-2, Թիֆլիս, 1885, 1899:

4 Գր. Խալաթեանց, Ծրագիր հայ ազգագրութեան եւ ազգային իրաւաբանական սովորութիւնների, Մոսկուա, 1887:

5 Նույն տեղում, էջ ԺԸ:

6 1896 թ. Շուշի քաղաքում Եր. Լալայանը հրատարակում է հայ ազգագրական գիտական անդրանիկ պարբերականը՝ «Ազգագրական հանդեսը» (այսուհետ՝ ԱՀ): Հանդեսի մնացած բոլոր գրքերը (2-26) տպագրվել են Թիֆլիսում: «Ազգագրական հանդեսների» անփոփոխ խմբագիրն է եղել Եր. Լալայանը: 1901 թ. նրա ջանքերով կազմվում է նաև «Ազգագրական-հրատարակչական ընկերությունը», որը 1906 թ. վերանվանվում է «Հայոց ազգագրական ընկերության»:

7 Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան: Էջմիածնի գաւառ: Բանահիւսութիւն: Հատոր Ա-Գ, Թիֆլիս-Վաղարշապատ [1914-1915]:

8 Կանոնադրութիւն հայոց ազգագրական ընկերութեան. - ԱՀ, XIV գիրք, 1906, էջ 185-195:

գիտությունների տեսանկյունից Կովկասի և նրան հարակից շրջանների ուսումնասիրությունը:

1915-1916 թթ. Եր. Լալայանի կազմակերպած բանահյուսական արշավախումբը Անդրկովկասի քաղաքներում ու գյուղերում ապաստանած, եղեռնից մազապուրծ արևմտահայ գաղթականներից գրի է առնում Մշո, Մոկսի, Վանի, Բիթլիսի, Արճեշի, Սասունի, Ալաշկերտի, Բասենի, Շատախի, Բուլանըխի և այլ ազգագրական շրջանների հեքիաթներ (շուրջ 1.000 միավոր)⁹ մեկընդմիջտ կորստից փրկելով Օսմանյան Թուրքիայի կողմից հարյուրավոր հայկական բնակավայրերում բնաջնջված մեր ժողովրդի բանահյուսական հոգևոր ժառանգությունը:

Խոսելով «Ազգագրական հանդեսի» էջերում լույս տեսնող բանահյուսական ազգագրական նյութերի մասին՝ Եր. Լալայանն ընդգծում է դրանց պատմամշակութաբանական կարևորությունը. «Մեր կոչումն այժմ միայն նիւթեր հաւաքելն է, որովհետև դրանց պակասութեան պատճառով՝ գիտական ուսումնասիրութիւններն անհնարին են, և մէկ էլ դրանց համար ժամանակ չի պակասիլ: Մենք կը կրենք քարերը և երանի նրան, ով կը գայ այդ քարերով ազգային ինքնությունութեան շէնքը կառուցանելու և համամարդկային էվոլյուսիոնի օրէնքները գծելու»:⁹ Արևմտյան Հայաստանը և նրա պատմաազգագրական տարբեր շրջանները ներկայացնող հեքիաթները հիմք են ծառայել «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության բազմահատորյակի համար: Խմբարշավում ընդգրկված արևմտահայ ուսուցիչներ, մտավորական գործիչներ՝ Նազարեթ Մարտիրոսյանի, Սենեքերիմ Շալճյանի, Երվանդ Պեգազյանի, Շահեն Կուժիկյանի, Արտաշես Բարսեղյանի, Մարտիրոս Դաբաղյանի, Եղիշե Վարդանյանի անձնադիր նվիրումով 1915-1916 թթ. ընթացքում Անդրկովկասի ավաններում, քաղաքներում և գյուղերում (Երևան, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ, Ղարափիլիսա, Ագատան, էջմիածին) ապաստանած գաղթականներից գրառվել են ոչ միայն հեքիաթներ, այլև ամենատարբեր ժանրի նյութեր՝ զրույցներ, առակներ, երգեր, առած-ասացվածքներ: Եր. Լալայանի խմբարշավի նյութերը ներկայացնում են Արևմտյան Հա-

յաստանի Մուշ-Տարոն, Ալաշկերտ, Բագրևանդ, Մոկս, Ռշտունիք, Շատախ, Վասպուրական պատմաազգագրական շրջանները, որոնք աչքի են ընկնում պատումների ամբողջությամբ, բանահյուսական-բարբառային առանձնահատկությունների պահպանմամբ:

Հայկական հեքիաթների գիտական հրատարակությունն իրականացվել է տեղագրական-ազգագրական հատկանիշների խմբավորման ու տեղաբաշխման, տեքստաբանական միասնական կանոնների մշակման սկզբունքով:

Հայ ժողովրդական հեքիաթների բազմահատոր գիտական հրատարակությունը սկսվել է 1959 թվականից՝ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ընդհանուր խմբագրությամբ՝ նպատակ ունենալով հրապարակ հանել ժողովրդական բանահյուսության հնագույն ժանրերից մեկի՝ հեքիաթի տպագիր և անտիպ ժառանգության ամբողջական ու համակարգված հրատարակություն:¹⁰

Հայկական հեքիաթների XIV, XV և XVI հատորներն ընդգրկում են Վան-Վասպուրականի ժողովրդական հեքիաթները, որոնցով ամբողջանում է պատմական Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի և հարակից շրջանների (Վան, Խլաթ, Բուլանըխ, Բզունիք, Խնուս, Արճեշ, Արծկե, Չարսանճազ) բանահյուսության հեքիաթի ժանրի հոգևոր հարստությունը:¹¹

Վան-Վասպուրականի հրաշապատում հեքիաթները ներառում են հնագույն պատմահասարակական հարաբերությունների, առասպելների, հավատալիքների ու սովորությունների վերապրուկներ: Դրանց բացահայտումները այլ գիտությունների տվյալների հետ միասին հնարավորություն են ընձեռում լուծելու ազգաբանական շատ խնդիրներ, որովհետև հեքիաթները մեզ են հասել հազարամյակների խորհրդանիշների բարդ բովան-

10 1959 թվականից ցայսօր լույս է տեսել «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» (այսուհետ՝ ՀԺՀ) գիտական հրատարակության 17 հատոր:

11 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. XIV, Երևան, 1999. հատորը կազմեց և տպագրության պատրաստեց Ավարդ Ղազիյանը: Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. XV, Երևան, 1998. հատորը տպագրության պատրաստեց և ծանոթագրեց Վերթինե Սվազյանը: Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. XVI, Երևան, 2009. հատորը կազմեցին և տպագրության պատրաստեցին Արտաշես Նազինյանը և Ավարդ Ղազիյանը:

9 Հրատարակչից. – ԱՅ, Ա գիրք (Շուշի), 1896, էջ 6:

դակությամբ և իրենց ծալքերում կրում են արխայիկ ժամանակներում լայնորեն տարածված տարիքային մի խմբից մյուսն անցնելու չափահասության խորհրդածեսի վերապրուկներ, պատմական տարրեր ժամանակաշրջանների աշխարհըմբռնման ու հավատալիքների հետքեր, որոնց վերծանման բանալին գտնվում է ծիսաառասպելական պատկերացումների խորքերում:¹²

Հնագույն հասարակությունները միշտ էլ բաժանված են եղել խստորեն սահմանված իրավունքներ ու պարտականություններ ունեցող սեռատարիքային խմբերի: Դրանք հիմնականում երեքն են՝ երեխաներ, պատանիներ, չափահասներ: Անցումը մի խմբից մյուսը տարբեր ժողովուրդների բանահյուսական կենցաղում ունեցել է զանազան դրսևորումներ, բայց բոլորն էլ ամենակարևորը համարել են չափահասության կարգն անցնելու նվիրագործման խորհրդածեսը:

Հայ ժողովրդական հավատալիքներում առկա մարգարտի ու մարջանի հմայական, ծիսաառասպելական պատկերացումները տեսանելի են նաև Վան-Վասպուրականի հրաշապատում հեքիաթներում, որտեղ կենսական լիցքեր պարունակող օրգանական ծագմամբ բնակազմությունները իմաստավորվել են իբրև արարողակարգված խորհրդանշային ցուցիչներ և հայոց բանահյուսական կենցաղում ծառայել են նվիրագործման խորհրդածեսի առարկայացմանը: Վան-Վասպուրականից գրառված «Իլիքի մրջան»¹³ հեքիաթը կառուցված է նվիրագործվողին խորհրդանշող «մարջան ուլունքի» մոզական հատկության վրա: Մարջանի ծիսական ներքնիմաստը, որ թափանցել է Վասպուրականի հայոց հեքիաթների գաղտնալեզվի մեջ, հենց այդպես էլ կոչվում է՝ «սըռ» (գաղտնիք), որն առանց ընդմիջարկման կրկնվում է հեքիաթն ամփոփող 96 չափածո տողերում.

«Իմ պապ աշխարք պտտտեց

Իլիքի մրջան, սըռ:

Էտ արպնջան մեկի ձեռնով չէղավ,

Իլիքի մրջան, սըռ:...

Ես էցկեցի իմ ձեռ, իլիքի մրջան, սըռ» և այլն:¹⁴

12 *Е. М. Мелетинский*, *Поэтика мифа*. М., 1976, с. 36-37.

13 *Իլիքի մրջան*, ԶԺԳ, հ. XVI, Երևան, 2009, էջ 122-130:

14 *Նույն տեղում*, էջ 127: Դեքիաթի դիպաշարը աղբյուրներ ունի

Յուցանշական է, որ նույն ազգագրական շրջանից գրառված «Մարգարտաշար»¹⁵ հեքիաթը, որը «Գառնիկ ախպեր» հեքիաթի տարբերակներից մեկն է, ևս ավարտվում է չափածո վերջերգով (105 տող)՝ յուրաքանչյուր տողավերջում «մարգրիտաշար» բառակապակցությամբ ընդգծելով մարգարտի խորհրդանշական գորությունը:

Ի դեպ, մարջանը մարգարտի պես գաղտնածիսային նշանակություն ունի մերձավոր հարազատների միջև արյունապղծության հեռավոր հիշողություն պահպանող՝ Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված հեքիաթներում, գործրինակ՝ «Ճիքկոն»¹⁶ (Գուգարք՝ Լոռի, Մարնետլ, Բոլնիս), «Մերջանի հեքիաթը»¹⁷ (Այրարատ): Ըստ առասպելաբանական պատկերացումների՝ հատիկազգիները (նմանակման մոզությամբ հմմտ. դդմի կորիզի, նռան հատիկի, մարգարտի, մարջանի, ուլունքի հետ) սեռազգացողություն են խորհրդանշում, տվյալ դեպքում՝ ամուսնության նախապատրաստում:¹⁸ «Մերջանի հեքիաթում» քույրը հղիանում է եղբոր գրպանից գտած մարջանից. «Մնաց, մի քանի ժամանակ անց կացավ. ախպերտինքը տենըմ են, որ, այտա, քիրը ավալվա քիրը չի, էրկուֆոքսացել ա»:¹⁹ Քրոջ և եղբոր միջև արյունապղծության մոտիվը շրջանցելով՝ բանասացը հեքիաթն ավարտում է կուսական ծննդի քրիստոնեական մեկնաբանությամբ:

Իրականում վերոհիշյալ հեքիաթներում պահպանվել են հնագույն նվիրագործման ծեսի արձագանքները: Վերոհիշյալ «Իլիքի մրջան» հեքիաթի

հայ ժողովրդական մի ավանդության հետ, որտեղ նույնպես ամուսինը որոնում է նրան, ում ձեռքին կգա իր հանգուցյալ կնոջ ապարանջանը: Ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Պարզվում է, որ ապարանջանն իսկն իր աղջկա ձեռքով է: Դայրը վճռում է բռնությամբ նրան իր կինը դարձնել: *Ա. Ղանայանյան*, Ավանդապատում, Երևան, 1969, № 809Բ, էջ 365: Սակայն եթե ավանդության մեջ աղջկա նետած փոխինձից փոթորիկ է բարձրանում և կուրացնում հորը, իսկ աղջիկը փրկվում է՝ նստելով իրեն օգնության հասած Սուրբ Սարգսի ձիու գավակին, ապա հեքիաթում աղջիկը մտնում է սնդուկի մեջ, և թագավորի որդին, Վանա ծովում գտնելով սնդուկը, ամուսնանում է նրա ներսում նվիրագործվող աղջկա հետ:

15 *Նույն տեղում*, էջ 11-21:

16 *Ճիքկոն*, ԶԺԳ, հ. VIII, Երևան, 1977, էջ 481-490:

17 *Մերջանի հեքիաթը*, ԶԺԳ, հ. I, Երևան, 1959, էջ 228-235:

18 *К. Абрахам*, *Сновидение и миф*. – В кн.: *Между Эдипом и Озирисом*. М., 1998, с. 80; *А. Андреева*, *Энциклопедия символов, знаков, эмблем*. М., 2000, с. 132.

19 *Մերջանի հեքիաթը*, ԶԺԳ, հ. I, էջ 231:

«սըռ»-ը պատմամշակութաբանական խոր աղերսներ ունի Էդիպի մասին հայտնի առասպելի և արյունակիցների միջև ընդունված ամուսնության հնագույն ձևի վերապրուկների, այսինքն՝ արյունապղծության (ինցեստ) հետ: Հեքիաթում խառնակեցությունը հոր և աղջկա միջև կանխվում է նվիրագործման ծեսի միջոցով, աղջիկը սնդուկ է պատվիրում, թաքնվում մեջը և պատվիրում իրեն նետել Վանա ծովը: Ջրի ծիսական տիրույթում աղջիկը հաղթահարում է նախամուսնական փորձությունները, խուսափում հոր հետապնդումներից և փրկություն գտնում թագավորի որդու մոտ: Սեռական կարգազանցության արգելքը ավելի ուշ շրջանի բարոյական ըմբռնումների արդյունք է, որը տեսանելի է նաև Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված հեքիաթներում՝ «Հնդու յամանու թագավորի ախչիկներ»²⁰ (Տուրուբերան՝ Մուշ-Տարսն), «Երեխա չունեցող մարդը»²¹ (Արցախ, Ուտիք՝ Լեռնային Ղարաբաղ, Գանձակ, Տավուշ), «Թակավրու լաճ ինան դնվրեշ»²² (Վան-Վասպուրական), հայրը թյուրիմացաբար որդուն ամուսնացնում է դստեր հետ, քույրը հոր թաշկինակով ճանաչում է եղբորը, տղան ուրիշի հետ է ամուսնանում, «էն կիշեր, որ տարան մեյտեղ, տղեն քյնշեց ուր թուր: Ասաց. – Ախչիկ, կիտես, ես էրդյում եմ արե, որ իմ փսայվելու առճին օր, պիտի գատ մնամ իմ կնգան մոտեն, – կասի, թուր կտնի մեշ էրկուս, կպառկի: Քյեդր ախպեր մեշ մեյ յաթղի կքյսեն: [... ախչիյ... լաճու] Ջեդր, ծեռ, ծոց որ կխառնի, խոր ախախ որ ծամի վերվից առեր էր, կխանի տյուս: Ախչիկ կճանչնա, թե տղեն ուր ախպերն էր»:²³

Հայոց հին կանոնական նորմերը որոշ պատիժներ էին սահմանում ընտանիքի անդամների խառնակյաց բարքերի դեմ, ինչն էլ վկայում է քրիստոնեական բարոյախոսության հանդեպ գոյություն ունեցած մեղանշումների մասին: Շահապիվանի եկեղեցական ժողովը (447 թ.) հատուկ կանոն էր սահմանել, որով արգելում էր և խիստ պատիժ

էր սահմանում. «Եթէ հայր գորդոյ կին ունիցի»:²⁴ Նույն կանոնի շարունակությունը կազմող մի այլ արգելական նորմ սթափեցնում էր ժողովրդի բարոյական գիտակցությունը, «այլ ջերմ հարազատի և զազգականի զկին որ մի իշխեսցէ ունել ի կնութին և կամ շնալ»:²⁵ Մերձավոր հարազատների միջև ցանկասիրական շաղախները խստագույնս դատապարտել է նաև VII դարի հայ կրոնական գործիչ Հովհան Օձնեցին:²⁶ Արյունակիցների միջև ամուսնության արգելքը չորրորդ աստիճանից աստիճանաբար ընդգրկվել է վեցերորդ և յոթերորդ պորտերը՝ ներառելով նաև հոգևոր եղբայրությունը՝ քավորությունը: Ինչպես տեսնում ենք, Վան-Վասպուրականի հեքիաթային ժառանգության մեջ պահպանվել են խմբակցական բնույթ կրող ամուսնական հարաբերությունների ու սովորությունների հիշողություններ, որոնք հաստատվում են Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված փոփոխակներով, և որոնց լուսաբանումը, այսօրվա սովորությանի նու բարոյաընտանեկան ըմբռնումներին անհարիր լինելով, հետաքրքիր է հատկապես հայ ժողովրդագիտության տեսանկյունից:

Վան-Վասպուրականից գրառված «Թանջուման խաթուն»,²⁷ «Զանջիլ կռան»,²⁸ «Օխեշ»,²⁹ «Սինամ թագավոր և Գյուլ»³⁰ հեքիաթները նույնպես պահպանում են հնագույն ժամանակներում մեր նախնիներին բնորոշ հավատալիքների հետքեր: Զորօրինակ, ուշադրության են արժանի երբեմնի տոտեմ-նախնու՝ կարմիր կովի պաշտամունքի հետ կապված պատկերացումները:³¹

Աարնե-Թոմփսոնի «Հեքիաթների տիպերի միջազգային համացույցի»³² «Մոխրոտիկ», «Փոք-

20 Ջնդու յամանու թագավորի ախչիկներ, ՅԺՅ, հ. XIII, Երևան, 1985, էջ 130-138:

21 Երեխա չունեցող մարդը, ՅԺՅ, հ. VI, Երևան, 1973, էջ 682-686:

22 Թակավրու լաճ ինան դնվրեշ, ՅԺՅ, հ. XV, Երևան, 1998, էջ 153-159:

23 Նույն տեղում, էջ 158:

24 Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, հ. Ա, Շուշի, 1903, էջ 348; ի. Սամուէլեան, Մայրական իրավունքը (տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից). – ԱՅ, XVIII գիրք, 1908, էջ 81:

25 Նույն տեղում:

26 Հ. Օձնեցի, Ընդդեմ պավիկյանների. – «Էջմիածին», 1980, թիվ Բ-Գ, էջ 51-57 (գրաբարից թարգմանությունը՝ Ա. Ղազինյանի):

27 Թանջուման խաթուն, ՅԺՅ, հ. XIV, էջ 194-205:

28 Զանջիլ կռան, ՅԺՅ, հ. XV, էջ 129-135:

29 Օխեշ, ՅԺՅ, հ. XVI, էջ 22-24:

30 Սինամ թագավոր և Գյուլ, ՅԺՅ, հ. XVI, էջ 48-53:

31 Տես նաև Թամար Հայրապետյան, Կարմիր կովի մոտիվը հայկական իրաշապատում հեքիաթներում. – ՊԲՅ, 2010, թիվ 3, էջ 228-241:

32 The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography: Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen. Translated and enlarged by

րիկ կարմիր եզ», «Օգտակար կովը» խորագրերը կրող AT 510A+511A+511A* թվահամարներին համապատասխանող հայկական հեքիաթների ինը փոփոխակների³³ համառոտ բովանդակությունը հանգում է հետևյալին. կարմիր կովի եղջյուրները որք մնացած երեխաների համար մայրական ստինքների դեր են կատարում կամ օգնում են խորթ մոր կողմից հանիրավի հավածված հերոսներին, որպեսզի նրանք հայտնվեն առատության մեջ: Երբեմնի տոտեմ կենդանիների հետ կապված ժողովրդական պատկերացումները՝ բարեկեցության, չափազանց առատորեն թափվել-լցվելու մասին, ցայսօր պահպանվել են «առատության եղջյուր» դարձվածքում: Վերոհիշյալ դիպաշարի ամենացայտուն տարբերակը Վան-Վասպուրականից գրառված «Թանջյուման խաթուն»³⁴ հեքիաթն է, որտեղ սոված երեխաների մայրը կերպարանափոխվում է կովի: Խորթ մոր պահանջով կովը մորթվում է: Քննվող հեքիաթի չորս փոփոխակներում՝ «Ոսկեմազիկ»,³⁵ «Վարդիկ եզան հեքիաթ»,³⁶ «Կարմիր կովի խեբեաթ»³⁷ և «Թանջյուման խաթուն» հեքիաթներում, որբերը մորթված կովի (եզան) ոսկորները գոմում հորելուց հետո խորթ մոր կողմից հանձնարարություն են ստանում հավաքել գետնին թափած աղանձը, թասում ժողովել սեփական արցունքները և կամ այնքան լացել, որ ամանի մեջ լցված կորեկը արցունքով

ծածկվի. «Էնքան պըտի լաք, որ ձեր այքի արցունքը էս կօրեկին ծածկա»³⁸ (հմմտ. Իսիս և Նեփտիս քույրերի ջերմեռանդորեն թափած արցունքի շտրհիվ Օսիրիսի՝ տասներկու կտոր արված և աշխարհի տարբեր կողմեր նետված մարմնամասերի հավաքման և վերականգնման ծեսի հետ):³⁹ Տոտեմ կենդանին ի գորու կլինի հովանավորել հավածված որբերին, եթե վերջիններս հավաքելով ի մի բերեն մորթված կովի (եզան) ոսկորները, վերաստեղծեն նրա մարմնի ամբողջականությունը, որպեսզի հոգին վերադառնա իր ամբողջական և անխաթար մարմնի մեջ և կարողանա նոր կյանք ստեղծել (հարություն առնել) այնկողմնային աշխարհում: Ինչպես տեսնում ենք, մարդկության պատմությանը հայտնի առաջին հոգևոր արքետիպերը՝ կապված այնկողմնային գիտակցության հետ (խոսքը հին եգիպտական «Մեռյալների գրքի» մասին է), շփման եզրեր են գտել քրիստոնեության, հատկապես Նոր Կտակարանի Հայտնության հետ և ներթափանցել են ժողովրդական բանավոր ավանդության, մասնավորապես՝ հրաշապատում հեքիաթների մեջ:

Հայկական հեքիաթներում արցունք թափելու ծեսի մնացուկները, ըստ էության, կապվում են կովի ոսկորները միացնելու, ամբողջացնելու պատկերացման հետ: «Թանջյուման խաթուն» հեքիաթում. «Ախչիկն ի, կով մորթելու գյախ կընանցի փրոքըլվի վեր մըսրին, կուլն, կըրմըռա: Էսա կով որ կմորթեն կպըռծեն, ախչիկն ի, կառնի կաշին, ուր մոր ոսկըռններն էլ բիթուն գյաղտիկ կժողվի, կլըցի մեջ էտա կաշուն, կփնթըթի, կտանի փնցյախ կովու մըսրի տակ կփորի, կխորի»:⁴⁰ Բայց քանի որ խորթ մայրը տոգորված չէ կովին կենդանի տեսնելու ցանկությամբ, աղջիկը որքան էլ որ մղկտալով լացում է, ամանը մնում է դատարկ: Չմոռանանք, որ այս հեքիաթում մորթված կովը ի սկզբանե խորթ աղջկա մայրն էր⁴¹: Այստեղ մեկտեղվել են տոտեմ կենդանու և սնուցող մոր՝ կենսաբանորեն հավա-

38 Նույն տեղում, էջ 255:
 39 Ջ. Ջ. Ֆրեզեր, Ոսկե ճյուղը. մոգության և կրոնի ուսումնասիրություն, Երևան, 1989, էջ 430:
 40 Թանջյուման խաթուն, էջ 199:
 41 Հին հնդիկների մոտ բնության արգասավորողի արձանը պատրաստվում էր կնոջ կամ կովի տեսքով: Ջ. Ջ. Ֆրեզեր, Ոսկե ճյուղը, էջ 238:

Stith Thompson. Second Revision, (Helsinki: Academia scientiarum Fennica, 1964), 177-179.
 33 Հշմարտությունը չի կորչի, ԶԺՅ, հ. III [Այրարատ], Երևան, 1962, էջ 435-441: Խորթ ախճըկանը հաքյաթը, ԶԺՅ, հ. VI [Արցախ, Ուտիք՝ Լեռնային Ղարաբաղ, Գանձակ], էջ 46-48: Վարդիկ եզան հեքիաթը, ԶԺՅ, հ. VIII [Գուգարք՝ Լոռի, Մարնեոպ, Բոխիս], էջ 72-77: Ոսկեմազիկը, ԶԺՅ, հ. VIII, էջ 387-393: Կարմիր եզն ու հ'ուշապ, ԶԺՅ, հ. XII [Տուրուբերան-Մուշ], Երևան, 1984, էջ 524-539: Բոր եզ, ԶԺՅ, հ. XIII [Տուրուբերան՝ Մուշ-Տարոն], էջ 161-177: Թանջյուման խաթուն, ԶԺՅ, հ. XIV [Վասպուրական], էջ 194-205: Կարմիր կովի խեբեաթը. - Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստության, գիրք 9 (Գյուլպարի-Մակունցիներ), էջ 252-257: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԻ ԲԱ), Եր. Լալայանի ֆոնդ, FA IV, 0145-0160:
 34 Հեքիաթը գրի է առել Եղիշե Վարդանյանը 1916 թ. Թիֆլիսում՝ Վանի նախկին բնակիչ, անգրագետ 60-ամյա Իսկուհի Վարդանյանից: ԶԺՅ, հ. XIV, էջ 565:
 35 Հեքիաթը գրի է առել Մ. Հակոբյանը 1939 թ. Ալավերդու շրջանի Աթան գյուղում 90-ամյա ասացող Եղում տատից: ԶԺՅ, հ. VIII, էջ 849:
 36 Հեքիաթը գրի է առել Ե. Լալայանը 1915 թ. Ալավերդու շրջանի Օծուն գյուղում Թադևոս Տեր-Հարությունյանից: ԶԺՅ, հ. VIII, էջ 839:
 37 Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստության, գիրք 9:

սարունակ գործառույթները և դրանից բխող պաշտամունքը⁴²: «Թանջուման ի, կելնի կրաշլայի կորեկ ժողովել: Մեյ դելսեն էլ աշկեր պրոնի վեր թանջտին, ընքյուտ-ընքյուտ կուլն, կմըղկըտա: Աման նն թանջտի տակ առցունքյ կերևա, նն էլ գյետնի կորկի վերեն բնալու կանի ուր ժողովել»:⁴³

Սափորը արտասուքով լցնելու և ննջեցյալի գերեզմանի մեջ գետեղելու սովորությունը բնորոշ է նաև հին հայերի թաղման ծեսին:⁴⁴ Այդ մասին են վկայում նաև մատենագրական տեղեկությունները. «Զաման լալոյ արտասուացն»:⁴⁵ XIX-XX դարերի հուղարկավորության ծեսերում անգամ շարունակում է կենցաղավարել հանգուցյալի՝ ապրողներին ուղղված առատ արցունք թափելու հորդոր-պատվիրանը,⁴⁶ որը համադրվում է մաքրագործվելու միջոցով կարեկցության արժանանալու և հանգուցյալի մարմնին (տվյալ դեպքում՝ կովի ոսկորներին) կենդանություն պարգևելու հավատալիքին: Հենց այդ նպատակին է միտված հին եգիպտացիների՝ հանգուցյալի մարմինը մումիայի վերածելու, անգամ արձանի, քանդակի, պատկերի ձևով սարկոֆագի մեջ կամ դամբարանում պահելու ձգտումը,⁴⁷ ինչն աղերսվում է վաղնջական կրոնաառասպելաբանական մտածողության հետ, ըստ որի՝ ոսկորներն իրենց մեջ կրում են կենդանի արարածների

42 Հետագայում տոտեմ նախնիների պաշտամունքին փոխարինում է «սուրբ համարված անձնավորությունների ոսկորների նկատմամբ ծայրահեղ հարգանքը»: Վ. Բրոյան, Հայ ազգագրություն. համառոտ ուղվագիծ, Երևան, 1974, էջ 178: Հայոց Վասակ զորավարը գերությունից ազատում է մեր Արշակունի թագավորների ոսկորները (որոնք, որպես հայոց արքաների փառքի, բախտի ու քաջության նշխարներ Շապուհը փոխադրել էր Պարսկաստան) և պատվիրում է դրանք թաղել Այրարատ գավառի Աղծք գյուղում, լեռան նեղ ու դժվարամուտ խորշերից մեկում (հմմտ. սարկոֆագի մեջ կամ դամբարանում մումիան անվնաս պահելու ծեսի հետ): Փաստոսի Բիզանդացոյ պատմութիւն հայոց (թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, 1987, էջ 224-225:

43 Թանջուման խաթուն, էջ 200:

44 Վ. Բրոյան, նշվ. աշխ., էջ 176:

45 Ազգաթանգեղոս, Պատմություն հայոց (աշխարհաբար թարգմանություն ներածակնով ու ծանոթագրություններով՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, 1977, էջ 59:

46 Ե. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական սգո երգեր. - ՀԱԲ, հ. 24, Երևան, 2007, էջ 158:

47 Կյումոն երբայրները Հայաստանում գտել են ցլերի բազմաթիվ գլուխներ, ինչպես նաև ցուլի ամբողջական արձաններ, որոնք այժմ գտնվում են Բրիտանական թանգարանում: Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 98:

ոգին, և դրանք խնամքով ժողովելն ու հորելը ընկալվում է իբրև մարդու և տիեզերքի հնարավոր վերածննդի նախապայման:

Ժամանակի ընթացքում հեքիաթային պատումի կրած փոփոխությունների համատեքստում տաշտը (սափորը, լալամանը) արցունքով լցնելու պահանջը պատավի խորհրդով իրականացվում է արցունքին փոխարինած աղաջրով, և այն ավելի շատ ընկալվում է իբրև աղջկան փորձության ենթարկելու, քան հոգեհանգստյան ծես, մանավանդ որ դրան հաջորդում է արարողական մոր՝ պատավի միջնորդությամբ որբ աղջկա ամուսնությունը արքայազնի հետ:

«Արեքյ ինան Խալ ծին»⁴⁸ (ասացող՝ Սոֆիկ Ստեփանյան Վան քաղաքից, 1916 թ.) հեքիաթը, որը Աարնե-Թոմփսոնի «Հեքիաթների տիպերի միջազգային համացույցի»⁴⁹ (AT) 514 տիպի ութ տարբերակներից մեկն է և հիմք է ծառայել Ղ. Աղայանի մշակած «Արեգնազան կամ կախարդական աշխարհ» հեքիաթի համար. «...անկախ իր ժանրային բնույթից, էությանը արևի մասին առասպելի վերապրուկ է, հեքիաթային ոճով պատճառաբանում է Արեգ անունով հերոսուհու կերպարանափոխումը տղայի... Բացի այդ, ուշագրավն այն է, որ առասպելը յուրովի համադրում է հայոց հավատալիքներում արևի թե՛ աղջիկ և թե՛ տղա լինելու պատկերացումը»:⁵⁰ Ջրավազանի երեք աղավիններից մեկի հագուստն առևանգելով՝ տղայի շոր մտած աղջիկը իմանում է անմահական ջրի տեղը, բանաձևային հմայախոսքով սեռափոխվում («Թե որ ախչիկ ես՝ լաճ դնոնաս, թե որ լաճ ես, զաթի լաճ մնաս»),⁵¹ ջրի գործությամբ կենդանացնում քար դարձած քաղաքի բնակիչներին, ամուսնանում արքայադստեր հետ: Հերոսուհին տղա է դառնում դևի անեծքով,⁵² պատավի կողմից անմահական ջրով ցողվելով,⁵³

48 Արեքյ ինան Խալ ծին, ՀԺՀ, հ. XV, էջ 31-37, 473:

49 A. Aarne, նշվ. աշխ., էջ 182:

50 Ս. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 54-55:

51 Արեքյ ինան Խալ ծին, էջ 33:

52 Տղա դարձող աղջիկը, ՀԺՀ, հ. I [Այրարատ], էջ 192-195: Լալազար, ՀԺՀ, հ. III [Այրարատ], էջ 210-218: Հյումմեի խարախ, ՀԺՀ, հ. IV [Բասեն, Կարին, Ջավախք], Երևան, 1963, էջ 220-226:

53 Տղա դարձող աղջիկը, ՀԺՀ, հ. VI [Արցախ, Ուտիք՝ Լեռնային Ղարաբաղ, Գանձակ, Տավուշ], էջ 673-676:

Զմբույթ դուշի պլորը կու տալով,⁵⁴ զգեստափոխվող թռչունի թռվչությամբ,⁵⁵ յոթ գլխանի դևին սպանելով,⁵⁶ ձորի վրայով անցնելով⁵⁷: Ինչպես տեսնում ենք, հրաշապատում հեքիաթը տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված տարբերակներով հիմնավորում է հայոց ավանդության մեջ արեգակի երկսեռ պատկերացումը: «Իսկ Արևի ու Լուսնի մասին հանելուկներից մեկում բացահայտ նշված է, որ նրանք ամուսիններ են. «Մարդը ամեն օր է տեսնում, // Իսկ կինը մեռնելու օրն է տեսնում»: Այստեղ դարձյալ սեռերի փոխատեղում է կատարվել. արևը, որ ցերեկով ամեն օր է երևում՝ ամուսին է, իսկ լուսնի մահիկը, որ ցերեկային երկնքում երևում է ամսի վերջերին՝ կինն է»:⁵⁸

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Վան-Վասպուրականի ժողովրդական հեքիաթներում առկա հնագույն կենսահայեցողության հետքերն ու

ծիսաստասպելական պատկերացումները համերաշխելով Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված հեքիաթների փոփոխականի հետ, հանգում ենք մի ելակետի, ինչը հաստատում է մեր ընդհանուր ազգային հեքիաթացանկի գոյության մասին:

Իբրև վիպական բանահյուսության ավանդական ժանր՝ հայկական հեքիաթները պահպանում են հնագույն պատմահասարակական հարաբերությունների, սովորությունների ու հավատալիքների տեղական դրսևորումները և անգնահատելի արժեք են ներկայացնում հայ գիտական ազգագրության ու բանահյուսության համար, ինչով էլ պայմանավորված է դրանց հավաքման, հրատարակման և հետազոտման պատմամշակութաբանական անհրաժեշտությունը:

54 Տղա դարձող աղջկա հեքիաթը, ՅԺՅ, հ. VIII [Գուգարք՝ Լոռի, Մարնեու, Բոլնիս], էջ 68-71:

55 Արմեն իշխանի հեքիաթը, ՅԺՅ, հ. IX [Ալաշկերտ, Սանազկերտ, Բաղեշ], Երևան, 1968, էջ 86-91:

56 Արեք ինան հալ ծին:

57 Ե. Լալայեան, Նոր Բայազետի գաւառի բանահիստօփինից. Լալազար. – ԱՅ, XIX գիրք, 1910, N 1, էջ 144-150: Հայոց մեջ ընդունված է ծիսածանի տակով անցնելով սեռափոխության հավատալիքը. «Սրա (ծիսածանի – Թ.Յ.) տակից ով կարողանայ անցնել՝ աղջիկ է տղայ, տղայ է՝ աղջիկ կը դառնայ»: Ե. Լալայեան, Բորչալուի գաւառ. – ԱՅ, X գիրք, 1903, էջ 199:

58 Ս. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, էջ 53: Նույնի, Հայ ժողովրդական հանելուկներ. ուսումնասիրություն, Երևան, 1960, էջ 96: